

ТАРАПОН

Оксана

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії і культури
України та спеціальних історичних
дисциплін, Університет Григорія
Сковороди в Переяславі
oksana72@ukr.net
(м. Переяслав)

ПОТАПЕНКО

Руслана

викладач кафедри
історії і культури України та
спеціальних історичних дисциплін,
Університет Григорія Сковороди в
Переяславі
rusyapotapenko007@gmail.com
(м. Переяслав)

**ВІЗАНТІЙСЬКІ ВПЛИВИ НА КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ
РОЗВИТОК ПЕРЕЯСЛАВЛЯ РУСЬКОГО ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ДІЯЛЬНОСТІ
ЄПИСКОПА ЄФРЕМА**

У статті показано діяльність єпископа Єфрема Переяславського наприкінці XI – на початку XII ст. у напрямку архітектурного та культурно-мистецького розвитку Переяслава. Переяславль Руський був одним із важливих політичних та духовних центрів Русі. У другій половині XI ст. переяславським князем Всеволодом Ярославовичем було розпочато грандіозне будівництво, ініціатором і натхненником якого став переяславський єпископ (митрополит) Єфрем. Розбудова міста продовжувалася і за князювання Володимира Мономаха. Безпосередньо під керівництвом Єфрема було зведено Михайлівський собор, місто вперше на Русі оточується кам'яною кріпосною стіною з надбрамною церквою, зводиться церква Андрія. А на дворі єпископа

будується кам'яна баня, подібна до константинопольських споруд даного плану. Внаслідок будівельної діяльності Єфрема в Переяславі склалася перша на Русі після Києва самостійна архітектурна школа, котра сполучила місцеві традиції з візантійськими архітектурними канонами і склала особливу сторінку в давньоруській культурі. Мистецьку спадщину середньовічного Переяслава, на формування якої мав безпосередній вплив єпископ Єфрем, характеризують стійкі візантійські риси, що склали основу елітарної течії тогочасного мистецтва і належали до найбільш прогресивних явищ свого часу.

Переяславська архітектура не лише акумулювала в собі елементи і особливості візантійських традицій та різних архітектурних шкіл Давньої Русі, вона й сама вплинула на розвиток архітектури інших давньоруських центрів.

***Ключові слова:** єпископ Єфрем, Переяслав, культурно-мистецький розвиток, архітектурне будівництво, візантійські традиції.*

BYZANTIUM INFLUENCES ON CULTURAL AND ARTISTIC DEVELOPMENT PEREYASLAVL RUS THROUGH THE PRISM OF ACTIVITY BISHOP EPHRAIM

This article shows the activities of the bishop Ephraim Pereyaslavl end of XI - beginning of XII century in the direction of architectural and cultural and artistic development of Pereyaslavl. Pereyaslavl Rus was one of the important political and spiritual centers Rus. In the second half of the XI century Pereyaslavl prince Vsevolod Yaroslavovich was grandiose construction has begun, initiator and inspirer became Bishop of Pereyaslavl (Metropolitan) Ephraim. The development of the city continued for prince Vladimir Monomakh. Under the guidance Ephraim St. Michael's Cathedral was built, a city for the first time in Rus surrounded by a stone fortress wall with the church gate, St. Andrew's Church is being built. And a stone bath is being built in the bishop's court, similar to the buildings of Constantinople. As a result of construction activities Ephraim of Pereyaslavl formed the first in Rus after Kiev independent architectural school, which combined local traditions with Byzantium architectural canons and compiled a special page in Ancient Rus Culture. Artistic heritage of the medieval Pereyaslavl, on the formation of which had a direct impact bishop Ephraim, characterize the stable Byzantium features, which formed the basis of the elite current that period art and belonged to the most progressive phenomena of its time.

The Pereyaslavl architecture not only accumulated elements and features Byzantium traditions and various architectural schools Rus, she herself influenced the development of architecture other ancient n centers.

***Keywords:** bishop Ephraim, Pereyaslavl, cultural and artistic development, architectural construction, Byzantium traditions.*

Прийняття християнства на Русі стало точкою відліку нового етапу духовного та мистецько-культурного розвитку Давньоруської держави. З прийняттям християнства розпочався активний вплив Візантії на різні сфери політичного, релігійного та культурного життя Русі, що зумовило якісні світоглядні зміни. Християнство сприяло входженню України-Русі в європейський культурний світ [9, с.97]. Київська Русь відносно пізно прилучилася до християнської традиції. Разом з тим, східні слов'яни опинилися на перетині цивілізацій: в зоні інтенсивних різнобічних контактів Сходу і Заходу, Півночі і Півдня. При цьому їх духовна культура ставала все більш своєрідною, що ускладнювало їх «включення» в уже сформовані цивілізації Заходу і Сходу. Однак, з християнством на Русь прийшла писемна культура, що відкрило можливість долучитися населенню до скарбниці середземноморської цивілізації, сформуванати нову систему цінностей [4, с.191, 206-209].

На період хрещення Давньої Русі і в подальшому Візантія мала не лише сформовану християнську культуру і систему цінностей, візантійське мистецтво до XII ст. вже набуло великого міжнародного значення і мало привабливу силу як для латинської культури Заходу, так і християнського Сходу. Візантійські майстри брали участь у зведенні і оформленні храмів і монастирів Сицилії, Сербії, Русі. Як слушно зазначили історики В.О. Балух, В.П. Коцур: «Це була епоха надзвичайно широких контактів, взаємовпливу культур, подолання попередньої культурної відчуженості» [2, с.368].

Одним із важливих політичних та духовних центрів Русі був Переяславль Руський, де в другій половині XI ст. переяславським князем Всеволодом Ярославовичем було започатковано родове гніздо Всеволодовичів-Мономаховичів. За князювання Всеволода у 1080-х рр. розпочалося грандіозне будівництво, ініціатором і натхненником якого став переяславський єпископ (митрополит) Єфрем [11, с.35]. З 1093 р. по 1113 р. у Переяславлі князував Володимир Мономах, при котрому було продовжено культурно-мистецькі традиції і розбудову міста. Важливе стратегічне значення Переяславля зумовило формування і зосередження тут чисельної політичної і духовної еліти

того часу, серед якої особливо виразною є постать Єфрема Переяславського [10, 172].

Метою даної статті є аналіз візантійських впливів на духовне культурно-мистецьке життя, архітектурну розбудову одного із центрів давньоруської культури – Переяславля Руського, котрі виразно проявилися в архітектурній діяльності переяславського єпископа (митрополита) Єфрема.

Окремі питання культурного розвитку Переяслава, будівельно-архітектурної та релігійної діяльності Єфрема знайшли висвітлення в низці публікацій [10; 7; 8; 12; 13; 14; 6], однак подальшого аналізу потребують краєзнавчі аспекти історії Переяслава, діяльності його відомих особистостей, їх внеску в культурний розвиток держави через призму взаємодії із світовим культурним простором.

Єпископ Єфрем зробив суттєвий внесок у розвиток середньовічної архітектурної традиції Переяслава, монументального живопису, що сформувало тут своєрідну архітектурну школу, яка вплинула на розвиток архітектурного церковного будівництва Північно-Східної та Північно-Західної Русі. Завдяки діяльності Єфрема церковно-культурне життя в Переяславі набуло яскраво виражених візантійських рис. Це можна пояснити не лише загальним впливом візантійської християнської традиції на культуру Русі після її хрещення, але й особистими зв'язками Єфрема з центром світового православ'я.

Після постригу в Києво-Печерському монастирі, Єфрем 1062 р. був відправлений у Візантію, де понад 10 років подвизався в одному з монастирів Константинополя. Там, на прохання Феодосія Печерського, переклав монастирський устав (дещо видозмінений Студійський типікон), котрий став канонічним на Русі на три майбутні століття. Після повернення на Русь (за різними даними між 1073-1078 рр.), Єфрем був поставлений на єпископську кафедру в Переяславль, отримавши згодом сан титулярного митрополита. Очевидно володіючи грецькою мовою, Єфрем і надалі підтримував зв'язки з Константинополем, іншими регіонами східно-християнського світу, був тісно пов'язаний з Києво-Печерським монастирем [7, с. 226; 8, с. 178]. Звідси

дослідники виводять візантійські риси архітектурної діяльності Єфрема в Переяславлі. О.М. Іоаннісян, зокрема, зазначає: «...на рубежі XI–XII ст. в Переяславлі склалася потужна будівельна організація, що сполучила в собі традиції архітектури Константинополя, Балкан (Греція, Болгарія) і Києва» [8, с.178]. Цьому могло посприяти і вірогідне грецьке походження самого Єфрема, хоч висловлюються думки і про його руські корені. Однак, як зазначає дослідник Д.Г. Хрустальов, в Переяславлі Єфрем повністю продемонстрував свою вроджену прихильність до грецької вишуканості [14, с. 28].

На кінець XI – початок XII ст. під керівництвом єпископа Єфрема розпочалося активне церковне будівництво в Переяславлі. Більшість споруд, зведених за його участі, належали до єпископського двору – духовного центру Переяславльської землі та князівства. У 80-х рр. XI ст. Єфрем, фактично, виконував функцію не лише церковного ієрарха, але й княжого намісника Переяславля, до переходу сюди із Чернігова в 1094 р. Володимира Мономаха. Дослідник О. Іоаннісян указує: «За активністю будівництва і кількості зведених споруд переяславське зодчество являє собою одну з найяскравіших сторінок в історії давньоруського зодчества» [8, с.174]. Показово, що із відомих 11 споруд XI – XII ст. цієї школи, 5 належать Єфрему. У 1089 р. ним зводиться Михайлівський собор, місто вперше на Русі оточується не дерев'яно-земляними укріпленнями, а кам'яною кріпосною стіною з надбрамною церквою, зводиться церква Андрія біля воріт. На дворі єпископа будується кам'яна баня, подібна до константинопольських споруд даного плану, які, в свою чергу, продовжували традиції римських терм. Продовжувалося будівництво і після утвердження в Переяславлі Володимира Мономаха [8, с. 174-175].

Для архітектурного розвитку Переяславля даного періоду характерні впливи царгородських традицій та досвід київських майстрів. Саме активна й енергійна будівельна діяльність Єфрема в Переяславлі сприяла формуванню своєрідних традицій зодчества, котрі зберегли візантійські канони і склали особливу сторінку в давньоруській культурі [12, с. 19]. Як влучно відзначив В. Сєдов: «...Єфрем і його будівельники перетворили Переяславль в своєрідну

«виставку архітектурних типів», певний «архітектурний салон» візантійської архітектури на Русі» [8, с. 187]. У культовому будівництві Візантії широко розповсюдженим був хрестово-купольний тип храмових споруд. З півдня на північ храм перетинав трансепт, надаючи споруді хрестоподібного вигляду, але побачити цей хрест можна були лише з неба, оскільки в плані будова мала вигляд квадрата чи прямокутника [3, с. 292]. Цей тип, сформований у Візантії, був добре засвоєний у переяславській архітектурній храмовій традиції.

Головним храмом єпископського комплексу Єфрема був собор св. Архистратига Михаїла, зведення якого імовірно відбувалося в період з 1086/87 по 1089/90 рр. [14, с. 60]. За вишуканістю декору він не поступався Софійському собору у Києві, внутрішній простір храму прикрашали фрески, підлога складена з червоного шиферу, іноді із застосуванням мозаїчної інкрустації та з полив'яних плиток. За архітектурними формами Михайлівська церква виявилася незвичайною для давньоруського сакрального будівництва, генетично пов'язаною з царгородським колом споруд, хоч вона і не була цілковитим відтворенням жодної з них [13, с. 237-238]. Дослідник В. Пуцко, аналізуючи мистецьку спадщину середньовічного Переяславля, серед її особливостей відзначає «стійкий прошарок візантинізму, котрий творить основу елітарної течії мистецтва» і указує на «причетність переяславської соціальної і культурної еліти до найбільш прогресивних явищ свого часу» [13, с. 241]. Власне, до цієї еліти і належав Єфрем, котрий сполучив місцеві культурні традиції з надбанням візантійського християнського мистецького спадку.

Особливе місце в забудовах єпископа Єфрема належить комплексу Єпископських воріт для побудови якого у 80-х рр. XI ст. було розібрано попередні дерев'яні ворота, розширено проріз укріплення для закладки значно більших нових кам'яних воріт за традиційною візантійською схемою будівництва. Комплекс Єпископських воріт включав власне ворота, що підносилися на обривистому березі Трубежу, кам'яну стіну, надбрамну церкву св. Феодора Стратилата (очевидно безстовпний храм) і сходову вежу для

підйому на другий поверх воріт, до нартексу надбрамної церкви [12, с. 27-29]. Зведення кам'яних стін дитинця імовірно проходило з 1090 р. до 1096 р. Одна з перших на Русі кам'яних фортець справляла сильне враження. Церква св. Феодора, освячена 1096 р., за припущеннями Д.Г. Хрустальова, була також багато прикрашена: фрески, мозаїки, шиферні плити, смальта [14, с. 60-61, 293, 299]. Ворота виступали за лінію валу південною стороною і церква св. Феодора добре проглядалася над воротами на фоні дерев'яних конструкцій верхньої частини валу. Всі, хто прибував до Переяслава з півдня, зі Степу входили до міста через ці ворота. Тому розмахом будівництва Єфрем дбав не лише про створення парадного в'їзду в місто, але й захист південного рубежу. А св. Феодор Стратилат мав допомагати захисникам дитинця проти половців, як колись допомагав грекам проти русів (Святослава) [12, с. 27-29].

Ще однією монументальною культовою спорудою, зведеною за ініціативою та коштами єпископа Єфрема, була церква св. Андрія Первозванного – розташована навпроти входу до єпископського двору біля Єпископських воріт, очевидно була невеликим приходським храмом. На думку дослідників, типологічно вона була наближена до переяславського Михайлівського собору, а в її будівництві повною мірою виявився новаторський підхід майстрів переяславської артілі щодо технічного вирішення будівельного проекту [12, с. 29-30].

Невід'ємну частину сакральної архітектури означеного періоду складало монументальне мистецтво. Хоч дослідити монументальний живопис середньовічного Переяслава досить складно, однак науковці, говорячи про фрески вівтарної частини церкви Святого Михаїла часів Єфрема, стверджують, що він вписувався в візантійську іконографічну схему. Ювелірне начиння Михайлівської церкви XI-XII ст., знайдене при її дослідженні, також вказує на візантійське походження, що дозволяє припускати можливість виконання певних предметів церковного начиння грецькими майстрами в Переяславі [13, с. 239].

Давньоруська держава разом із християнством запозичила у Візантії і систему церковного освітлення та перші зразки церковних освітлювальних

приборів: панікадила, хороси, канделябри, підсвічники, лампади [1, с.245-247].
Форми і орнаментальні мотиви давньоруських церковних освітлювальних приборів наслідують візантійську традицію. Вони вирізнялися високою художньою складовою та майстерністю виконання. Система освітлення давньоруських храмів середньовічного Переяслава не відрізнялася від синхронної візантійської. Так, «панікаділо-хорос» із Переяслава прийнято вважати найдавнішим давньоруським світильником XI ст. Під куполом висів багатокутний бронзовий хорос, в бокових вітварях – панікадила на кілька свічок, епістилій алтарної перегородки увінчував бронзовий світильник, а перед ним стояв підлоговий підсвічник, лампади і панікадила висіли перед шанованими іконами і на могилах ктиторів [1, с. 255]. Знахідки в єпископському дворі фрагменту хороса чи панікадила, канделябру із Спаської церкви Переяслава дозволяють припустити, що їх привезено з Візантії [1, с. 254-255].

До комплексу споруд Єпископського двору також входила двокамерна споруда з мармуровими колонами громадського призначення. Остання, інтерпретована як банна споруда, збудована коштами єпископа Єфрема за візантійськими нормами [13, с. 238; 12, с. 25-26]. Вона мала пишне декоративне убранство, про що свідчать залишки мармурових колон, карнизів, фрагменти інкрустації із різних порід кольорового мармуру, шматочки смальти від настінних мозаїчних композицій (в т. ч. золотих відтінків). Була знайдена ціла капітель із проконеського мармуру з пальметами по боках і тирсами (шишками) по кутах, привезена із Візантії [14, с.67; 7, с.227-228]. Адже цей унікальний вид мармуру (білий з чорними жилами, добувався неподалік від мису Сігея), відомий з античних часів, широко використовувався в часи давнього Риму і Візантії. Варто відзначити, що бані, свого часу дуже популярні у Візантії, в згаданий період прийшли в занепад. Розкішні банні споруди у Візантії зводилися лише при імператорських палацах. Одночасно поширення набували бані при монастирях, устами яких передбачали можливість користуватися ними мирянам, у першу чергу недужим. Таким чином, із місця гігієни, дозвілля і соціалізації (за римською і ранньовізантійською традицією) бані Візантії XI –

XII ст. ставали закладами лікувального спрямування [7, с. 227]. Банна споруда Переяслава відноситься дослідниками до палацового типу [14, с.300].

Дослідження візантійських впливів в архітектурній традиції Переяславля ставить питання про майстрів-будівельників, котрі виконували замовлення. Частина дослідників вважає, що будівельна організація була приведена в Переяславль із Візантії, де спостерігалася криза архітектурної діяльності, яка спонукала місцевих майстрів до пошуку нових замовлень за межами своєї батьківщини. Не виключають також болгарське походження останніх (найближчими аналогіями переяславських храмів того часу є болгарські споруди), адже болгарська архітектура була тісно пов'язана з візантійським (константинопольським) будівництвом, а Болгарія в XI ст. перебувала під візантійською владою. Існує також твердження про малоазійське походження переяславських будівельників Єфрема, привезених із Константинополя [14, с. 58-59; 12, с. 19; 8, с. 187]. Дослідник О. Іоаннісян вважає, що масштаби діяльності і значущість постаті єпископа Єфрема давала йому досить великі можливості для вибору майстрів, він міг одержати грецького архітектора, а будівельну артіль міг отримати як у Константинополі, так і в Києві через особисті зв'язки з Києво-Печерським монастирем. З переходом 1094 р. на переяславський княжий престол Володимира Мономаха, у Переяслав було переведено і чернігівську будівельну артіль, очевидно теж сформовану із групи константинопольських майстрів [8, с. 178]. При цьому, єдність традиції формування основного будівельного матеріалу (плінфи – широкої та плоскої обпеченої плиткоподібної цегли) в Переяславлі даного періоду свідчить про існування тут у той час відносно незмінної будівельної організації, майстри якої або прибули з Візантії, або були навчені технологіям, не характерним для будівельної техніки Давньої Русі того часу [5, с. 222].

З кінця XI ст., внаслідок будівничої діяльності митрополита Єфрема і В. Мономаха, в Переяславі склалася перша на Русі після Києва самостійна архітектурна школа [8, с. 178]. Вона мала свої характерні особливості: поєднання власних оригінальних рис із візантійськими канонами та київської

будівельно-архітектурної традиції. Зокрема, їй притаманні використання плінфи зі скошеними торцями, що відноситься до авторства візантійської артілі, змішана техніка конструкції стін – подібна до візантійських конструкцій, котрі, в свою чергу, наслідували пізньоримські [12, с. 19-21; 5, с. 212, 223]. Під впливом візантійських традицій у Переяславлі було вироблено кілька типів плінфи, котру дослідники називають плінфою «переяславського» типу, що характерна гарно випаленим щільним однорідним матеріалом червоного, іноді темно-жовтого кольору, що свідчить про використання місцевих дуже якісних, пластичних глин і відрізняє її від керамічних будівельних матеріалів інших давньоруських міст [5, с. 209-211]. Дослідник Д. Йолшин вважає, що «саме Константинополь був джерелом ремісників-«плінфотворців» як для зведення Десятинної церкви, так і «Єфремового града» в Переяславлі Руському, адже плінфа зі скошеними торцями наявна в пам'ятках середньовізантійського зодчества (зокрема, базиліка Студійського монастиря в Константинополі) [5, с. 213-214].

Цікавим і вельми показовим є твердження Д.Г. Хрустальова щодо обсягів архітектурної діяльності Єфрема Переяславського: «Якісь майстри перебували і в Печерському монастирі, але основним розпорядником будівельних організацій на рубежі XI – XII ст. виступав виключно «переяславський тандем» – Єфрем і Мономах. Вони розпоряджалися настільки значною групою майстрів, що могли вести синхронне будівництво відразу в двох віддалених регіонах: в Смоленську (1100-1102 рр.) і Суздалі (1098-1102 рр.). Потім ці майстри, судячи з усього, працювали і в Новгороді над Благовіщенським собором (1103-1107 рр.), після чого знову з'явилися в Києві, коли були передані Святополку для зведення Михайлівського Золотоверхого собору (1108-1113 рр.)» [14, с.302].

Існують реальні підстави стверджувати, що традиції архітектурного будівництва, сформовані в Переяславлі, у тому числі під безпосереднім впливом архітектурних та ідеологічних устремлінь Єфрема, знайшли продовження в появі нових архітектурних типів та розвитку церковного

будівництва різних центрів Русі. Науковці припускають, що приведені Єфремом візантійські зодчі здійснили в Переяславі будівництво для інших замовників (Спаська церква-усипальня, церква на вул. Радянській), що спонукало появу нового архітектурного типу – малого приватновласницького кам'яного храму, який отримав широке розповсюдження в наступні роки [12, с. 70-73; 14, с. 294, 297]. Княже приватне будівництво, започатковане в Переяславі в часи будівництва Єфрема і Мономаха, одержало розвиток в Новгороді, який став продовжувачем багатьох інших починань, котрі зародилися в Переяславі [14, с. 297, 298]. За переяславським зразком пізніше будувалися кам'яні фортеці в Старій Ладозі при Мстиславі Володимировичі в 1114 р., Боголюбово при Андрії Юрійовичі в 1155 р. [14, с. 299].

Переяславська архітектура не лише акумулювала в собі елементи і особливості візантійських традицій та різних архітектурних шкіл Давньої Русі, вона й сама вплинула на розвиток архітектури інших давньоруських центрів. Дослідники відзначають вплив переяславської архітектурної традиції в першій монументальній споруді Північно-Східної Русі Мономаховому (Успенському) соборі в Суздалі. Указують на очевидну причетність Єфрема до побудови цього храму на рубежі XI – XII ст. Підтвердженням цього служить наближеність планової структури Суздальського собору до планово-просторових рішень архітектурних пам'яток, побудованих Єфремом у Переяславі [8, с. 180; 6, с. 231, 234-235]. Суздальський собор став своєрідним архітектурним експериментом, що поєднав традиції Візантії, Переяслава та Києва [8, с. 182].

Вплив архітектурного досвіду Переяслава окремі дослідники вбачають і в храмовій архітектурі Північно-Західної Русі – Пскові, де в середині XII ст. було зведено Спасо-Преображенський собор Мирожського монастиря [8, с. 183]. Щодо візантійського впливу на будівництво даного собору, дослідники розглядають Переяславль у якості культурного посередника між візантійськими пам'ятками та собором у Пскові. Прототипом Спасо-Мирожського собору вважають хрестовокупольну церкву на площі Возз'єднання в Переяславі, зведення якої відносять до 1098 р. і цілком логічно пов'язують з

грекофільськими налаштуваннями і візантійськими зв'язками митрополита Єфрема [8, с. 186-187]. Значний вплив переяславська архітектура мала в XII ст. на Чернігів (Ільїнська церква) і Володимир-Волинський (кілька храмів наближених до переяславської традиції), де переяславські архітектурні традиції поєднані з києво-чернігівськими [8, с. 194-198].

Таким чином, культурно-мистецькі традиції Візантії, втілені в архітектурній спадщині давньоруського Переяславля через активну діяльність єпископа Єфрема, зумовили формування власної переяславської архітектурної школи, посередництвом якої візантійські архітектурно-мистецькі канони поширювалися в інші частини Давньоруської держави.

Список використаних джерел та літератури

1. Архипова Е. Церковные осветительные приборы XI – XIII вв. из Переяслава Южного. *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 2008. Вип. 20. С.244-257.
2. Балух В. О., Коцур В. П. Історія середніх віків: У 2-х т. Т.1. Раннє Середньовіччя: курс лекцій. Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книга». 2009. 496 с.
3. Греченко В.А., Чорний І.В., Кушнерук В.А., Режко В.А. Історія світової та української культури: Підруч. для вищ. закл. освіти. К.: Літера, 2000. 464 с.
4. Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами потомков (IX – XII вв.): Курс лекцій: Учебное пособие для вузов. – 2-е изд., перераб. и доп. М.: Аспект Пресс, 2001. 339 с.
5. Ёлшин Д. Плинфа Переяславля Русского. *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 2008. Вип. 20. С.209-225.
6. Зыков П. К характеристике строительства Владимира Мономаха и Ефрема Переяславского в Суздале (реконструкция планово-пространственной композиции собора в Суздале). *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 2008. Вип. 20. С.229-236
7. Иванов С. Ефремова баня в Переяславле и ее византийский контекст. *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 2008. Вип. 20. С.226-228.
8. Иоаннисян О. Зодчество древнего Переяславля XI – XII веков и его место в общей картине развития зодчества Древней Руси. *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 2008. Вип. 20. С.174-201.

9. Історія української та зарубіжної культури: Навч. посіб. /Б. І. Білик, Ю. А. Горбань, Я. С. Калакура та ін.; За ред. С.М. Клапчука, В.Ф. Остафійчука. К.: Вища шк.; Т-во «Знання», КОО, 1999. 326 с.
10. Колибенко О.В. Еліта Переяслава Руського в суспільно-політичному житті Русі (друга половина XI – середина XIII ст.): дис. ... канд. іст. н. 07.00.01 – Історія України. Переяслав-Хмельницький, 2009. 260 с.
11. Короткий нарис історії Переяслава / А.О. Іваненко, О.В. Колибенко, Л.М. Набок, Т.Ю. Нагайко, О.А. Тарапон; за ред. О.М. Лукашевича. Переяслав-Хмельницький, 2019. 223 с.
12. Набок Л.М., Колибенко О.В. Православні храми Переяславщини: історія, дослідження, сучасність. К., ВД «Від «А» до «Я», 2008. 176 с.
13. Пуцко В. Переяслав у історії давньоруського мистецтва (XI – XIII ст.). *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 2008. Вип. 20. С.237-243.
14. Хрусталева Д. Г. Разыскания о Ефреме Переяславском. СПб.: Издательская группа «Евразия», 2002. 448 с.

References

1. Arhipova, E. (2008). *Cerkovnye osvetitel'nye pribory XI – XIII vv. iz Pereyaslava YUzhnogo* [The church lighting fixtures XI - XIII centuries from Pereyaslav South]. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii: Zbirnyk naukovykh statei* [Scientific notes on Ukrainian history: Collection of scientific articles]. Pereyaslav-Khmelnitsky, Vyp. 20. 244-257. [in Russian].
2. Balukh, V. O., Kotsur, V. P. (2009). *Istoriia serednikh vikiv: U 2-kh t. T,1. Rannie Serednovichchia: kurs lektsii* [The History of the Middle Ages: In 2 vols. T,1. Early Middle Ages: a course of lectures]. Chernivtsi: TOV «Vydavnytstvo «Nashi knyha», 496. [in Ukrainian].
3. Hrechenko, V.A., Chornyi, I.V., Kushneruk, V.A., Rezhko, V.A. (2000). *Istoriia svitovoi ta ukrainskoi kultury: Pidruch. dlia vyshch. zakl. osvity* [The History of world and Ukrainian culture: Textbook for higher education institutions]. Kyiv: Litera, 464. [in Ukrainian].
4. Danilevskij, I.N. (2001). *Drevnyaya Rus' glazami potomkov (IX – XII vv.): Kurs lektsij: Uchebnoe posobie dlya vuzov* [The ancient Rus through the eyes of descendants (IX - XII centuries): Course of lectures: Textbook for universities]. – 2-e izd., pererab. i dop. Moscow: Aspekt Press, 339. [in Russian].
5. YOlshin D. (2008). *Plinfa Pereyaslavlya Russkogo* [The brick of Pereyaslav Rus]. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii: Zbirnyk naukovykh statei* [Scientific notes on Ukrainian history: Collection of scientific articles]. Pereyaslav-Khmelnitsky. Vyp. 20. 209-225. [in Russian].
6. Zykov P. (2008). *K harakteristike stroitel'stva Vladimira Monomaha i Efrema Pereyaslavskogo v Suzdale (rekonstrukciya planovo-prostranstvennoj kompozicii sobora v Suzdale)* [On the characteristics of the construction of Vladimir Monomakh and Ephraim Pereyaslav in Suzdal (reconstruction of the planned spatial composition of the cathedral in Suzdal)]. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii: Zbirnyk naukovykh*

statei [Scientific notes on Ukrainian history: Collection of scientific articles]. Pereyaslav-Khmelnysky. Vyp. 20. 229-236. [in Russian].

7. Ivanov S. (2008). *Efremova banya v Pereyaslavle i ee vizantijskij kontekst* [Efremova bath in Pereyaslavl and its Byzantium context]. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii: Zbirnyk naukovykh statei* [Scientific notes on Ukrainian history: Collection of scientific articles]. Pereyaslav-Khmelnysky. Vyp. 20. 226-228. [in Russian].

8. Ioannisyanyan O. (2008). *Zodchestvo drevnego Pereyaslavlya XI – XII vekov i ego mesto v obshchej kartine razvitiya zodchestva Drevnej Rusi* [The architecture of ancient Pereyaslavl of the XI-XII centuries and its place in the general picture of the development of the architecture of Ancient Rus]. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii: Zbirnyk naukovykh statei* [Scientific notes on Ukrainian history: Collection of scientific articles]. Pereyaslav-Khmelnysky. Vyp. 20. 174-201. [in Russian].

9. Klapchuk, S.M., Ostafiichuk, V.F. red (1999). *Istoriia ukrainskoi ta zarubizhnoi kultury: Navch. posib.* [The History of Ukrainian and foreign culture: Textbook] /B. I. Bilyk, Yu. A. Horban, Ya. S. Kalakura ta in. Kyiv: Vyscha shk.; T-vo «Znannia», KOO, 326. [in Ukrainian].

10. Kolybenko, O.V. *Elita Pereiaslavlia Ruskoho v suspilno-politychnomu zhytti Rusi (druha polovyna XI – seredyna XIII st.)* [The elite of Pereyaslavl Rus in the socio-political life of Rus (second half of the XI - middle of the XIII century)]: dys. ...kand. ist. n. 07.00.01 – Istoriia Ukrainy. Pereyaslav-Khmelnysky, 2009. 260. [in Ukrainian].

11. Lukashevych, O.M. red. (2019). *Korotkyi narys istorii Pereiaslava* [A short essay on the history of Pereyaslav] / A.O. Ivanenko, O.V. Kolybenko, L.M. Nabok, T.Yu. Nahaiko, O.A. Tarapon. Pereyaslav-Khmelnysky. 223. [in Ukrainian].

12. Nabok, L.M., Kolybenko, O.V. (2008). *Pravoslavni khramy Pereiaslavshchyny: istoriia, doslidzhennia, suchasnist* [The orthodox churches of Pereyaslav region: history, research, modernity]. Kyiv: VD «Vid «A» do «Ia», 176. [in Ukrainian].

13. Putsko V. (2008). *Pereiaslav u istorii davnoruskoho mystetstva (XI – XIII st.)* [The Pereyaslav in the history of ancient Rus art (XI - XIII centuries)]. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii: Zbirnyk naukovykh statei* [Scientific notes on Ukrainian history: Collection of scientific articles]. Pereyaslav-Khmelnysky. Vyp. 20. 237-243. [in Ukrainian].

14. Hrustalev, D. G. (2002). *Razyskaniya o Efreme Pereyaslavskom* [The investigations about Ephraim Pereyaslavl]. St.Peterburg: Izdatel'skaya gruppa «Evraziya», 448. [in Russian].

Рецензент:

*Демуз І.О., д.і.н., професор
Анненкова Н. Г., д.і.н., доцент*

Надійшла до редакції 29.11.2020 р.